

OTKA ZÁRÓJELENTÉS (K 68813)

A „*Korszakváltás – paradigmaváltás. Etikai fogalmak változása a Kr.e. I. és a Kr.u. I. század római filozófiájában és történetírásában*” című pályázat (2007. július 1-jétől 2010. július 31-ig) kitűzött célja az volt, hogy a következő problémákat vizsgálja: Hogyan és miért változik a filozofálás jellege a Kr. u. I. században? Melyek a legnépszerűbb irányzatok, milyen problémák szorulnak háttérbe és melyek válnak különösen fontossá? Hogyan viszonyul egymáshoz a filozófia és a politika a Kr.e. I. században Rómában, és miként változik meg ez a viszony – megváltozik-e egyáltalán – a Kr.e. I. században? Augustus principatusa paradigmaváltást jelent-e az ókori Róma szellemi életében, közgondolkodásában?

Az OTKA támogatásával folyó kutatások eredményeként 2009-ben jelent meg egy Cicero filozófiájával foglalkozó monográfia, hosszú évek kutatómunkájának összegzése: *Szekeres Csilla: Az élet vezére. Tanulmányok M. Tullius Cicero filozófiájáról. Debrecen 2009 (Kiadta: a DE Klasszika-filológiai Tanszék; ISBN 978-963-473-330-0; 239 oldal.)* A könyv – amely részben korábban megjelent, ám átdolgozott tanulmányokból, részben a pályázat ideje alatt született írásokból áll □ általános képet nyújt a római filozófiáról a Kr.e. I. században, a szakirodalom lehető legteljesebb mértékű feldolgozásával tekinti át a Cicero filozófiájával kapcsolatos problémákat, mindemellett a szerző reményei szerint új eredményekkel járul hozzá egy minél hitelesebb Cicero-kép kialakításához. Konkrét filozófiai problémák vizsgálata révén igyekszik megalapozott választ adni olyan fontos kérdésekre, mint: megbízható forrása-e Cicero a görög bölcseletnek; beszélhetünk-e a *filozófus* Ciceróról – általában *római* filozófiáról -, s ha igen, milyen értelemben? Ugyanakkor a könyvben tárgyalt problémák – az epikureus atomtan kérdései, az atomok mozgása, a *clinamen*, ehhez kapcsolódóan az emberi szabadság és a determinizmus problémája, a katasztématikus és a kinétikus gyönyör, filozófia és politika összefüggései - nem csupán a cicerói filozófiai művek, hanem általában az antik filozófia fontos problémái is.

A könyv első része a római filozófiáról nyújt áttekintést a kezdetektől a Kr.e. I. századig (II-III. fejezet), valamint M. Tullius Cicero filozófiai munkásságát tárgyalja különféle szempontok szerint (IV. fejezet). A vizsgált problémák a következők: Cicero filozófiai felkészültsége, viszonya az egyes filozófiai iskolákhoz (IV 1), ún.

„eklekticizmusa”, filozófiai állásfoglalása (IV 2), a filozófiai művek írásának indítékai (IV 3), a filozófia viszonya a rétorikához és a politikához (IV 4-5). Cicero filozófiai teljesítményének megítélése igen jelentős mértékben megváltozott az elmúlt egy évszázadban. Ennek a változásnak az okait boncolgatja az V. fejezet: *Az ún. „Cicero-probléma”*. *Napjaink szakirodalmának Cicero-képe*.

A második rész tanulmányaiban a szerző azt tekintette feladatának, hogy bizonyos Cicero által tárgyalt filozófiai problémáknak (az atomista természetfilozófia princípiumai, az atomok mozgásának a problémája, az elhajlás elmélete, az epikureus *hédoné*) a filológiai-filozófiai vizsgálata révén mutasson rá a római szerző teljesítményére. Az elemzésekből levont következtetések szerint Cicero - jóllehet csekély érdeklődést tanúsított a Démokritosi-epikurosi fizika iránt - megbízhatóan adja vissza görög filozófusok nézeteit.

Cicero filozófiai műveiben két egymásnak ellentmondó nézetet tulajdonít Démokritosnak: egyrészt azt állítja, hogy a keletkezés az atomok véletlenszerű mozgásának az eredménye, másrészt azt, hogy a görög filozófus világát szükségszerűség jellemzi. *Szükségszerűség vagy véletlen? Az atomok mozgásának problémája* című tanulmány azt vizsgálja, hogy cicerói következtetlenségről, vagy Démokritos filozófiájának valós ellentmondásáról van-e szó. A Cicerón kívüli szövegek elemzése alapján valószínűnek látszik az a szakirodalomban is megjelenő nézet, mely szerint az Abderítés felfogásában a véletlen és a szükségszerűség nem ellentétes, egymást kizáró fogalmak. Hasonló eredményre vezet a Cicero-helyek vizsgálata is, bizonyítva, hogy nincs okunk kételkedni a Cicero-testimoniumok forrásértékében.

Az elhajlás (*clinamen*) Epikuros legfontosabb filozófiai elméleteinek egyike, amelyet ugyanakkor a görög filozófus egyetlen ránk maradt szövege sem tárgyal. A teóriára vonatkozó legfontosabb forrásunk Lucretius *De rerum natura* című költeménye, amely a *clinament* egyrészt mint az epikureus természetfilozófia integráns részét tárgyalja, másrészt mint megoldást az emberi szabadság-determinizmus problémájára. Cicero - aki filozófiai álláspontjából fakadóan az epikureizmus ellenfelének számít - filozófiai műveiben éles kritikával illeti a *clinamen*-elmélet némely aspektusát. *A clinamen elmélete* című tanulmány a releváns Cicero- és Lucretius-helyeket elemezve arra a következtetésre jut, hogy a Cicero által felvetett problémákra az epikureus természetfilozófia elsőrangú forrása, Lucretius sem ad kielégítő válaszokat.

Cicero a *De finibus bonorum et malorum* című művének első könyvében az epikureus *telos*-definíció gyenge pontjaira igyekszik rámutatni. A VI 4. fejezet (*A katasztématikus és a kinétikus gyönyör*) a görög auktorszövegeket elemezve vizsgálja, vajon

helytálló-e a cicerói kritika és összeegyeztethető-e az epikurosi *hedoné*-elmélettel. A cicerói helyek elemzése mindemellett hozzásegít a katasztématikus és a kinétikus gyönyör mibenlétének mélyebb megértéséhez.

Cicero Kr.e. 45-44-ben kifejtett rendkívül intenzív filozófiai tevékenységéről az általánosnak mondható kép alakult ki a szakirodalomban, hogy a politikai életből kiszorult Arpinas mintegy jobb híján, vigasztalásképpen írta egyik filozófiai művét a másik után. Az utolsó fejezetek (VII 1-6) a *De officiis* című művet vizsgálva tételesen cáfolják ezt a nézetet. A sokat vitatott mű középpontjában nem Panaitios filozófiai elmélete, hanem a római állam válságának súlyos problémája áll: a válság jelei, okai és Cicero megoldási javaslatai. Bár a *De officiis* minden kétséget kizáróan filozófiai mű, szerzője szándéka szerint magasabb rendű célok szolgálatában áll: az előkelő római ifjúság, a római állam majdani vezetőinek erkölcsi megújulását, ezzel közvetve a *libera res publica* helyreállítását szolgálta.

A könyv anyagát a szerző habilitációs értekezésként nyújtotta be a Debreceni Egyetemen. Bírálói Adamik Tamás és Steiger Kornél professzorok voltak.

Az OTKA támogatásával jelent meg a pályázat résztvevőjének, Takács Leventének a Camillusról írt monográfiája: *M. Furius Camillus. Egy római hős a római történetírás tükrében* (Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2008. 151 lap. ISBN 978 963 473 200 6). A könyv annak a Kr.e. 4. századi római hadvezérnek a liviusi ábrázolásával foglalkozik, aki az 1. század polgárháborús küzdelmei során paradigmaticus jelentőségű hivatkozási alap lett a hatalomra törekvők (Marius, Sulla, Caesar, Octavianus-Augustus) számára. Camillus alakja a magyar szakkutatásban elhanyagoltnak nevezhető, s a nemzetközi kutatás is az utóbbi időben szentelt újra nagyobb teret a római történetírás által a város második megalapítójának nevezett politikus, hadvezér alakjának. A Camillus kutatást, s egyúttal a korai köztársaság történetének vizsgálatát nehezíti a források kései vagy hiányos volta, holott Augustus korában Camillus mintegy reneszánszát élte. A polgárháborúk hadvezérei s az első princeps is hivatkozásként használta Camillus alakját saját politikájában. A pályázat támogatásával megjelent monográfia nem csupán a történetírói forrásokat, különösen Liviust vizsgálja, hanem ennek megfelelően teret szentel az Augustus-kor művészeti és feliratos emlékeinek. A *Bevezetőn* és az *Összegzésen* kívül 5 fejezetből álló könyv feltérképezi a Camillusra vonatkozó forrásokat, elhelyezi a liviusi ábrázolást a Kr.e. 4. század első harmadának történeti viszonyai között. Új eredménynek tekinthető, hogy Camillus kapcsán sikerült kimutatni Livius 5. és 6. könyvének szerkezeti összetartozását, amely árnyalja az eddigi, az *Ab urbe condita*-t általában pentasokra és decasokra tagoló szakirodalmi nézeteket. Camillus

kapcsán a szakirodalom legtöbbször Augustus szerepét vizsgálta, a princeps és a történetíró viszonyának tágabb összefüggésébe helyezve a kérdést. A monográfia utolsó fejezete ezt a hagyományos nézetet egészíti ki egy új elemmel. Livius 5. és 6. könyvét görcső alá véve úgy tűnik, hogy a történetíró nem csupán Augustus személyét és politikáját tartotta szem előtt Camillus alakjának bemutatásakor, hanem minden valószínűség szerint Iulius Caesarét is. Ezt az aspektust – tudomásunk szerint – a nemzetközi szakirodalom sem vetette még fel. A hadvezéri tevékenység és az ennek során tanúsított személyes bátorság, a néptribunusokkal fenntartott ambivalens viszony és a diadalmenetek azok a főbb motívumok, amelyek összekapcsolják Caesar és Camillus tevékenységét. A triumphus eleme egyúttal megalapozza az Augustusszal fennálló párhuzamot, s ezáltal a kiépülő principatus, vagy annak feje felé üzenetet hordoz. A könyvet egy rövid részlet fordítása zárja a szicíliai Diodórosztól. A munkáról recenziót jelentetett meg az Antik Tanulmányok Ligeti Dávid Ádám tollából. (Ant.Tan. LIII/2 (2009) 301 skk.)

A monográfia Caesarról szóló fejezetének előkészítéseként látott napvilágot: *Livy and Caesar*. In: Kalendae. Studia sollemnia in memoriam Johannis Sarkady (ed. by Gy. Németh). Budapest-Debrecen, 2008, 321-336. A tanulmány annak a jelenségnek szentel teret, miképpen aknázták ki a polgárháborús vezérek a római múltban rejlő lehetőségeket, s hogyan reflektál erre történeti művében kortársuk, Livius. Az *Ab urbe condita* Caesar koráról szóló könyvei elvesztek, ezért Livius Caesar-képét a kutatás eddig másodlagos utalásokból, későbbi szerzők anyagát vizsgálva igyekezett feltárni. A tanulmány bemutatja, hogy Camillus alakjába Livius sok olyan elemet sűrített, amelyek a kortársakat Caesarra emlékeztethették. Ennek célja az Augustus alatt kiépülő új, monarchikus rendszer figyelmeztetése volt.

Takács Levente: *Augustus és a földmérés* (Történeti Tanulmányok XVI (2008) 43-49) című tanulmánya azt a kérdést vizsgálja, milyen szerepet játszott Augustus egy szaktudomány fejlődésében és művelői életében. A második triumvirátus majd Octavianus-Augustus katonatelepítései nem nélkülözhatték azokat a szakembereket, akik végrehajtották a földek felmérését és kiosztását. A földmérők munkáiban Augustus a legtöbbször említett uralkodó, akinek rendelkezései a legapróbb részletkérdéseket is szabályozták. Az Augustus alatt megindult folyamatok vezettek odáig, hogy a késő császárkorban az *agrimensorok* egy része egy privilegizált és a bürokráciába betagozódó réteget alkotott. Augustus célja persze saját politikájának és propagandájának minél hatásosabb támogatása volt, amit ezen a – magyar szakkutatásban elhanyagolt – területen is érvényesített.

Octavianus, a későbbi Augustus hatalomra kerülésével - ha kezdetben alig észrevehetően is - , fokozatosan átalakult a római szellemi és politikai elit gondolkodása, értékrendje, új célok, új eszmék születtek - sokszor még a régi köntösében. Ehhez a folyamathoz kapcsolódnak a kutatásaink eredményeit összegző kötet (*Tempora et mores. Etikai normák és beszédmódok változása Rómában a Kr.e. I. sz. és a Kr.u. I. sz. között. Szerk. Szekeres Csilla, Debrecen 2010*) történelmi, irodalmi, filozófiai tárgyú tanulmányai, amelyek alapvető fontosságú fogalmakat, ill. azok jelentéstartalmának átalakulását, a beszédmódok változását vizsgálják a Kr.e. I. sz. és a Kr.u. I. sz. közötti időszakban.

Célszerűnek látszott, hogy az általunk felvetett kérdések minél több szempontú vizsgálata érdekében bevonjuk a munkába a debreceni Klasszika-filológiai Tanszék azon egykori hallgatóit is, akiknek érdeklődése szorosan kapcsolódik a kutatási projekthez (Kató Péter, Lakfalvi Géza Imre, Valyon Eszter).

Kötetünk tanulmányai (*Szekeres Csilla: Bevezetés; Szabó Edit: Folyamatosság vagy politikai struktúraváltás? Gondolatok Augustusról és principatusáról; Lakfalvi Géza Imre: A fides fogalma és szerepe Cicero Verres elleni beszédeiben; Szekeres Csilla: Az oikeiósizmus elmélete Rómában: Cicero; Szekeres Csilla: Az oikeiósizmus Seneca filozófiai műveiben; Takács Levente: Az Augustus-kori történetírás; Valyon Eszter: „Rura cano rurisque deos”. A háború-beszéd metamorfózisa Tibullus elégiáiban; Valyon Eszter: „Militat omnis amans”. A militia amoris új olvasatai; Kató Péter: Róma és a görög polisok önreprezentációja a Kr.e. II-I. században*) az ókori Róma életét nem a szokásos aspektusokból – politika, társadalom, gazdaság, külpolitika stb. – vizsgálják, hanem azoknak a római társadalom felső rétegének mentalitását alapvetően meghatározó, általánosan elfogadott értékeknek, normáknak, magatartás- és beszédmódoknak a szempontjából, amelyek ugyanakkor a római élet egészét át-meg átszöve kapcsolatot teremtenek annak egészen távolinak tűnő területei, így a politika, az ideológia, az irodalom és a filozófia között is. A Kr.e. I. század súlyos válsága értelemszerűen a *mores* válságaként, a *nobilitas* morális hanyatlásaként jelenik meg a korabeli irodalomban, melyben így a *mos maiorum*-ra mint orientációs pontra való hivatkozás különösen nagy szerepet játszik. Ennek oka tehát éppen az értékfogalmak fokozatos kiüresedése: az ősök *exemplumai* egyre kevésbé sarkallták a nobileket arra, hogy azok követése, *imitatio*ja révén alapozzák meg politikai karrierjüket, s járuljanak hozzá a *maiestas populi Romani* növeléséhez. Mivel a *mores* a köztársaságkori *nobilitas* politikai szereplését meghatározó normák összessége volt, a *res publica* bukásával egyszermind a *mos maiorum* is érvényét veszítette. A monarchia viszonyai között többé nem nyílt lehetőség az államférfiúi képességek kibontakoztatására: a *mos maiorum* körébe tartozó „erények” a császárok és

családtagjaik privilégiumaivá lettek, eredeti sokrétű és gazdag jelentésüket elveszítve nem egyszer pusztá jelszavakká halványodtak, a császári propaganda – leginkább érméken sokszorosított - eszközeivé. Bár hosszú évtizedek alatt zajló változásokról van szó, azok sok szempontból a római történelem meghatározó jelentőségű időszakához, Augustus principatusához köthetőek.

Szekeres Csilla kötetben megjelenő tanulmányainak kiindulópontja egy konkrét filozófiai probléma, az *oikeiōsis* elméletének vizsgálata Cicero valamint Seneca műveiben. A sztoikus filozófia egyik tartóoszlopát jelentő *oikeiōsis* legfontosabb forrásainak elemzése önmagában véve is fontos feladat, a szerző szándéka azonban az volt, hogy rávilágítson: a római filozófusok műveiben a görög filozófiai elmélet pusztá adaptációjánál jóval többről van szó. Mind Cicero, mind Seneca átlényegíti, saját világlátásának a részévé teszi, jellegzetesen rómaiává – „ciceróivá“, ill. „senecaivá“ – formálja a görög teóriát. Cicero különös érdeklődését az *oikeiōsis* elmélete iránt az indokolja, hogy az kiváltképpen alkalmas volt olyan - számára kiemelt fontosságú – értékek elméleti megalapozására, mint a hazaszeretet, az igazságosság, a magántulajdon sérthetlensége vagy éppen a birodalom jogrendje. Ugyanennek a filozófiai elméletnek egészen más aspektusai lesznek fontosak Seneca számára, ahogyan a *patria*, a *pietas*, a *iustitia*, az *otium* jelentése is egészen más lesz az ő műveiben. Mindez pregnáns példa arra, hogy bár a Kr.u. I. századi római opusok ugyanazokat a szavakat, fogalmakat használják, mint az egy évszázaddal korábban leírt szövegek, azok jelentéstartalma erőteljesen átalakult, ahogyan alapvetően megváltozott az általuk leképezett világ is. Ezek a változások pedig jelentős mértékben Augustus principatusához köthetőek, amely ily módon valóban paragigmaváltást jelentett.

Ehhez az augustusi paragigmaváltáshoz kapcsolódik *Takács Levente* tanulmánya is az Augustus-kori történetírásról. A Kr.e. 1. és Kr.u. 1. század fordulóján a római történetírásnak nincs olyan reprezentánsa, akitől teljes munka maradt volna fenn. Livius és Velleius Paterculus között csak töredékesen fennmaradt írókról tudunk. Ezek közlései mindenképpen vizsgálatra érdemesek, közülük is kiemelkedik szerepénél fogva maga Augustus. A fragmentumok elemzéséből arra lehet következtetni, hogy Augustus az eddig véltől aktívabb alakító szerepet játszott a történetírás változásában.

A kötetet Tegye Imre (DE) és Takács László (PPKE) lektorálta.

A kutatás részeredményeit a pályázat ideje alatt nem csupán tanulmányok, hanem előadások formájában is ismertették a pályázat résztvevői:

Szekeres Csilla: *A vir bonus eszménye a De officiis-ben* (a Klasszika-filológiai és Művészettörténeti Tanszék Láng Nándor emlékére rendezett ünnepi szemináriumavató ülése, 2007. november 29.)

Szekeres Csilla: *Eszmény és valóság – filozófia és politika Cicero De officiis-ében* (az Ókortudományi Társaság budapesti ülésén 2008. február 15-én tartott előadás)

Szekeres Csilla: Cicero és a *clinamen* elmélete (VIII. Magyar Ókortudományi Konferencia, Szeged, 2008. május 22-25.)

Szekeres Csilla: Az *oikeiós* elmélete Cicero filozófiai műveiben (IX. Magyar Ókortudományi Konferencia, Pécs, 2010. május 20-22.)

Takács Levente: Politika és szaktudomány. Augustus és a római földmérés (VIII. Magyar Ókortudományi Konferencia, Szeged, 2008. május 22-25.)